O‘QISH DARSLARI JARAYONIDA MATN BILAN ISHLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Yusufxanova Muslimaxon Sherzodxon qizi,
Namangan davlat pedagogika instituti,
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 2-kurs magistranti
E-mail: muslimayusufxonova@gmail.com
Tel.:77 715 18 84,
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.23339302

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘qish darslari jarayonida o‘quvchilarning matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik va metodik asoslari yoritilgan. Unda matnni ongli va ravon o‘qish, mazmunini anglash, asosiy va ikkilamchi axborotni ajratish, matndagi sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, qahramonlar faoliyatini tahlil qilish, dalillar asosida xulosa chiqarish hamda o‘z fikrini mustaqil ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. O‘qishdan oldingi, o‘qish jarayonidagi va o‘qishdan keyingi bosqichlarda qo‘llaniladigan interfaol metodlar va pedagogik texnologiyalarning didaktik imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, “Aqliy hujum”, “Klaster”, “INSERT”, “B-B-B”, “Venn diagrammasi”, “Sinkveyn” kabi metodlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi, tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishning samarali yo‘llari asoslangan. Maqolada matn bilan ishlash ko‘nikmalarini baholash mezonlari ham taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qish darsi, matn bilan ishlash, o‘qish savodxonligi, matnni anglash, matn tahlili, pedagogik texnologiya, interfaol metodlar, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash, boshlang‘ich ta’lim, kommunikativ kompetensiya, funksional savodxonlik.

Аннотация. В статье освещаются педагогические и методические основы развития навыков работы с текстом учащихся в процессе уроков чтения. Рассматриваются вопросы формирования навыков осознанного и беглого чтения, понимания содержания текста, выделения основной и второстепенной информации, установления причинно-следственных связей, анализа действий и характеристик персонажей, формулирования выводов на основе текстовых доказательств и самостоятельного выражения собственного мнения. Раскрываются дидактические возможности интерактивных методов и педагогических технологий, применяемых на этапах до чтения, во время чтения и после чтения. Обосновывается эффективность использования таких методов, как «Мозговой штурм», «Кластер», «INSERT», «Знаю — Хочу узнать — Узнал», диаграмма Венна и «Синквейн», в развитии читательской грамотности, критического и творческого мышления учащихся. В статье также предложены критерии оценки сформированности навыков работы с текстом.

Ключевые слова: урок чтения, работа с текстом, читательская грамотность, понимание текста, анализ текста, педагогическая технология, интерактивные методы, критическое мышление, творческое мышление, начальное образование, коммуникативная компетентность, функциональная грамотность.

Abstract. This article examines the pedagogical and methodological foundations of developing students’ text-processing skills in reading lessons. It focuses on the formation of skills related to conscious and fluent reading, comprehension of textual content, identification

of main and secondary information, establishing cause-and-effect relationships, analyzing characters and their actions, drawing evidence-based conclusions, and expressing personal opinions independently. The article reveals the didactic potential of interactive methods and pedagogical technologies applied before, during, and after reading. The effectiveness of such methods as brainstorming, clustering, INSERT, K-W-L, Venn diagrams, and the cinquain method in developing students’ reading literacy, critical thinking, and creative thinking is substantiated. The article also proposes criteria for assessing the development of students’ text-processing skills.

Keywords: reading lesson, text processing, reading literacy, reading comprehension, text analysis, pedagogical technology, interactive methods, critical thinking, creative thinking, primary education, communicative competence, functional literacy.

Bugungi ta’lim jarayonida o‘quvchining faqatgina matnni texnik jihatdan o‘qiy olishi yetarli emas. Zamonaviy ta’limning ustuvor vazifalaridan biri o‘quvchida o‘qilgan axborotni anglash, uni tahlil qilish, baholash, turli axborotlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash va o‘z nuqtayi nazarini asoslash kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, o‘qish darslari o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishning muhim didaktik maydoni hisoblanadi. O‘qish jarayoni murakkab psixologik-pedagogik faoliyat bo‘lib, unda o‘quvchi grafik belgilarni tovush va ma’noga aylantirish bilan bir qatorda, matn mazmunini oldingi bilimlari bilan bog‘laydi, muallif pozitsiyasini anglashga intiladi, muhim va ikkilamchi axborotni ajratadi hamda o‘qilgan material asosida xulosa chiqaradi. Demak, o‘qish savodxonligini rivojlantirishda matn bilan ishlash faoliyatini izchil va maqsadga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etish alohida metodik ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlaydigan, axborotni izlaydigan, tahlil qiladigan va amaliy vaziyatlarda undan foydalana oladigan shaxs sifatida shakllantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu esa o‘qish darslarida an’anaviy reproduktiv yondashuvlardan tashqari, o‘quvchining bilish faolligini oshiruvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishni taqozo etadi.

Matn bilan ishlash ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi o‘quvchilarning boshqa fanlarni o‘zlashtirishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Chunki darsliklar, topshiriqlar, masalalar, ilmiy-ommabop materiallar va elektron ta’lim resurslarining aksariyati matnli axborot asosida tuziladi. O‘quvchi matnni to‘g‘ri anglay olmasa, undagi asosiy axborotni ajratmasa yoki topshiriq shartini noto‘g‘ri tushunsa, uning o‘quv faoliyati samaradorligi pasayadi.

Shu bois boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida quyidagi o‘zaro bog‘liq ko‘nikmalarni shakllantirish zarur:

- matnni to‘g‘ri, ravon va ongli o‘qish;
- matn mazmunini tushunish;
- asosiy fikrni aniqlash;
- matndagi muhim axborotni ajratish;
- sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash;
- voqealar ketma-ketligini tiklash;
- qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash;

- matn mazmunini o‘z so‘zlari bilan ifodalash;
- matndan zarur dalillarni topish;
- o‘qilgan material yuzasidan mustaqil xulosa chiqarish.

Mazkur ko‘nikmalar bir-biridan alohida holda emas, balki yaxlit tizim sifatida shakllantirilishi lozim.

Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘qish darslari jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali pedagogik texnologiyalarini nazariy va metodik jihatdan asoslashdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- matn bilan ishlash ko‘nikmasining pedagogik mohiyatini aniqlash;
- o‘qish savodxonligi va matnni anglash o‘rtasidagi bog‘liqlikni asoslash;
- o‘qish darslarida matn bilan ishlash bosqichlarini tizimlashtirish;
- samarali interfaol metod va texnologiyalarni aniqlash;
- matn bilan ishlash ko‘nikmalarini baholash mezonlarini ishlab chiqish;
- o‘qish darslarining metodik samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotda pedagogik kuzatish, qiyosiy tahlil, pedagogik tajribalarni umumlashtirish, ilmiy-metodik adabiyotlarni o‘rganish, suhbat, savol-javob, pedagogik modellashtirish va metodik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, faoliyatga asoslangan yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivistik ta’lim tamoyillari hamda o‘quvchining mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirishga oid pedagogik qarashlar tashkil etadi.

Matn bilan ishlash ko‘nikmasi o‘quvchining matnni qabul qilishi, mazmunini anglash, undagi axborotni qayta ishlashi va o‘z faoliyatida qo‘llay olishini ifodalovchi kompleks kompetensiyadir.

Mazkur ko‘nikmani shartli ravishda to‘rt darajaga ajratish mumkin:

Birinchi daraja — reproduktiv daraja. O‘quvchi matnda bevosita ifodalangan axborotni topadi va qayta aytadi.

Ikkinchi daraja — interpretativ daraja. O‘quvchi matndagi fikrlar o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlaydi, sabab va oqibatni tushuntiradi.

Uchinchi daraja — analitik-baholovchi daraja. O‘quvchi muallif fikriga munosabat bildiradi, dalillarni tahlil qiladi va o‘z nuqtayi nazarini asoslaydi.

To‘rtinchi daraja — ijodiy-produktiv daraja. O‘quvchi o‘qilgan matn asosida yangi matn yaratadi, voqealarning muqobil rivojini taklif qiladi yoki o‘zining mustaqil xulosasini ishlab chiqadi.

Shunday qilib, matn bilan ishlashni faqat qayta hikoyalash darajasida tashkil etish o‘quvchining yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarini to‘liq rivojlantira olmaydi.

Matn bilan ishlash jarayonini uch asosiy bosqichga ajratish maqsadga muvofiq.

1. O‘qishdan oldingi bosqich

Ushbu bosqich o‘quvchining mavjud bilimlarini faollashtirish va uni matnni qabul qilishga psixologik jihatdan tayyorlashga xizmat qiladi.

O‘qituvchi:

- matn sarlavhasini tahlil qiladi;

- rasmlar asosida taxminlar uyg‘otadi;
- mavzu yuzasidan savollar beradi;
- asosiy tushunchalarni aniqlaydi;
- notanish so‘zlar bilan dastlabki ishlashni tashkil etadi.

Masalan, “Matn qanday voqea haqida bo‘lishi mumkin?”, “Sarlavhadan qanday xulosa qilish mumkin?”, “Sizningcha, qahramon qanday yo‘l tutadi?” kabi savollar o‘quvchini faol fikrlashga undaydi.

Bu bosqichda “Aqliy hujum”, “Klaster”, “B-B-B” kabi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

2. O‘qish jarayonidagi bosqich

Bu bosqichda o‘quvchi matn bilan bevosita faol ishlaydi. O‘qish jarayonini faqat o‘qituvchining nazorati ostidagi reproduktiv faoliyatga aylantirmaslik muhim.

O‘quvchiga quyidagi topshiriqlar berilishi mumkin:

- asosiy fikrni aniqlash;
- kalit so‘zlarni belgilash;
- muhim ma’lumotlarni ajratish;
- savollarga matndan javob topish;
- voqealar ketma-ketligini aniqlash;
- qahramonning harakatlariga sabab topish.

INSERT texnologiyasi ushbu bosqich uchun ayniqsa samarali. O‘quvchi matnni o‘qish davomida o‘ziga ma’lum, yangi, qarama-qarshi yoki tushunarsiz ma’lumotlarni maxsus belgilar yordamida qayd etadi. Natijada o‘qish jarayoni faol intellektual faoliyatga aylanadi.

3. O‘qishdan keyingi bosqich

Mazkur bosqichda o‘quvchining matnni qay darajada anglagani aniqlanadi va uning mustaqil fikrlashi rivojlantiriladi.

Bunda quyidagi topshiriqlar samarali:

- matnga reja tuzish;
- matn mazmunini qisqa bayon qilish;
- asosiy fikrni bir gap bilan ifodalash;
- qahramonlarga tavsif berish;
- matnga boshqa sarlavha taklif qilish;
- voqeaning davomiyligini taxmin qilish;
- matn asosida savollar tuzish;
- matn mazmuni yuzasidan munozara tashkil etish;

“Agar men qahramon o‘rnida bo‘lganimda...” kabi ijodiy topshiriqlarni bajarish.

Shu tariqa o‘quvchi tayyor axborotni qayta aytishdan bosqichma-bosqich mustaqil fikr yuritish va yangi mazmun yaratishga o‘tadi.

Matn bilan ishlash jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning bilish faolligini oshiradi.

Klaster texnologiyasi matnning semantik tuzilishini ochib berishga xizmat qiladi. Masalan, badiiy matndagi bosh qahramon markazga joylashtirilib, uning xarakteri, harakatlari, munosabatlari va voqealar rivoji atrofida tarmoqlar hosil qilinadi.

“B-B-B” texnologiyasi o‘quvchining oldingi bilimlari bilan yangi o‘zlashtirilgan bilimlarini taqqoslash imkonini beradi.

“Insert” texnologiyasi o‘quvchini matnni ongli ravishda kuzatishga va o‘z o‘qish faoliyatini nazorat qilishga o‘rgatadi.

“Sinkveyn” metodi o‘quvchining matn mazmunini umumlashtirish, muhim belgilarni ajratish va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

“Venn diagrammasi” ikki qahramon, ikki voqea yoki ikki tushunchaning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashda qo‘llanadi.

“Baliq skeleti” sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish uchun qulay bo‘lib, ayniqsa muammoli mazmundagi matnlar bilan ishlashda samarali.

Matn mazmuni asosida muammoli vaziyat yaratish o‘quvchilarning yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Masalan, matnda qahramon oldida muayyan tanlov mavjud bo‘lsa, o‘quvchilarga:

“Qahramonning o‘rnida siz qanday yo‘l tutgan bo‘lardingiz?”

“Uning qarori to‘g‘rimi?”

“Voqealar boshqacha rivojlanganida nima bo‘lardi?”

“Muallif nima uchun aynan shunday yechimni tanlagan?”

kabi savollar berish mumkin.

Bunday topshiriqlarda o‘quvchi matndan tayyor javob izlamaydi, balki mavjud axborotga tayangan holda mustaqil xulosa chiqaradi. Bu esa tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘qish darslarida matnni anglash jarayoni kommunikativ faoliyat bilan uyg‘unlashtirilishi lozim. Buning uchun juftlik va kichik guruhlarda ishlash, munozara, rolli o‘yin, savol tuzish va o‘zaro baholash metodlaridan foydalanish mumkin. Masalan, o‘quvchilarning bir guruhi matndagi asosiy fikrni aniqlasa, ikkinchi guruh dalillarni topadi, uchinchi guruh qahramonlarga tavsif beradi, to‘rtinchi guruh esa matn yuzasidan ijodiy savollar ishlab chiqadi. Bunday tashkil etish natijasida o‘quvchi nafaqat matnni anglaydi, balki o‘z fikrini og‘zaki ifodalash, boshqalarning fikrini tinglash, dalillarni taqqoslash va o‘z pozitsiyasini himoya qilish ko‘nikmalarini ham egallaydi.

O‘quvchilarning matn bilan ishlash ko‘nikmalarini baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

T/r			**O‘rta daraja**	**Boshlang‘ich**
1		Mazmunni to‘liq va chuqur anglaydi		
2				
3				
4		Sabab-oqibatni izohlaydi va baholaydi	Oddiy bog‘lanishlarni	
5		Mustaqil va asoslangan xulosa qiladi		

6		Yangi g‘oya va yechim taklif qiladi		

Mazkur mezonlar o‘quvchining faqat o‘qish tezligini emas, balki o‘qilgan materialni anglash va undan foydalanish darajasini baholash imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda metodlarning o‘zidan ko‘ra, ularni darsning maqsadi va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga muvofiq tanlash muhimroqdir. Bir xil metodni barcha matnlarga mexanik tarzda tatbiq etish kutilgan natijani bermaydi.

O‘rganish va tahlillar asosida o‘qish darslarida matn bilan ishlashning samaradorligini oshirish uchun quyidagi metodik qoidalar aniqlandi:

1. Matn bilan ishlashdan oldin o‘quvchining mavjud bilim va tajribasini faollashtirish zarur.
2. O‘qish jarayonida o‘quvchi faol kuzatuvchi va tahlilchi sifatida ishtirok etishi kerak.
3. Savollar oddiy mazmuniy savollardan tahliliy va ijodiy savollarga qarab murakkablashib borishi lozim.
4. Matndan dalil topish va o‘z fikrini dalillashga alohida e’tibor berish zarur.
5. O‘qishdan keyingi faoliyat faqat qayta hikoyalash bilan cheklanmasligi kerak.
6. Matn mazmuni asosida muammoli vaziyat va ijodiy topshiriqlar tashkil etilishi lozim.
7. O‘quvchilarning matnni anglash darajasi muntazam diagnostik baholab borilishi kerak.
8. Interfaol metodlar matnning mazmuni va darsning didaktik maqsadiga mos ravishda tanlanishi lozim.

O‘qish darslarida matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish boshlang‘ich ta’limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Mazkur ko‘nikma o‘quvchining nafaqat o‘qish savodxonligi, balki uning mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlashi, kommunikativ kompetensiyasi hamda mustaqil ta’lim olish qobiliyatining shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Matn bilan ishlashni samarali tashkil etish uchun o‘qish jarayonini o‘qishdan oldingi tayyorgarlik, matnni faol o‘zlashtirish va o‘qishdan keyingi tahlil-refleksiya bosqichlari asosida qurish maqsadga muvofiq. Bunda “Aqliy hujum”, “Klaster”, “INSERT”, “B-B-B”, “Venn diagrammasi”, “Sinkveyn”, muammoli ta’lim, rolli o‘yin va munozara kabi metodlardan maqsadli foydalanish o‘quvchilarning matnni chuqur anglashiga yordam beradi. Eng muhimi, o‘quvchi matnni shunchaki o‘qib, mazmunini qayta aytuvchi subyekt emas, balki axborotni izlovchi, tahlil qiluvchi, baholovchi, xulosa chiqaruvchi va yangi mazmun yaratuvchi faol ta’lim subyekti sifatida shakllanishi kerak. Shu jihatdan, o‘qish darslarida matn bilan ishlash texnologiyalarini takomillashtirish boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirish va ularni zamonaviy axborotlashgan jamiyatda mustaqil fikrlaydigan shaxs sifatida tarbiyalashning muhim shartlaridan biridir.

Maqolaning ilmiy yangiligi: o‘qish darslarida matn bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayoni reproduktiv o‘qishdan analitik, baholovchi va ijodiy o‘qishga

bosqichma-bosqich o‘tish modeli asosida tizimlashtirilgan hamda ushbu ko‘nikmalarni baholashning mezonlari taklif etilgan.

Amaliy ahamiyati: maqolada bayon etilgan metodik yondashuvlardan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalari, metodistlar hamda o‘qish savodxonligini rivojlantirishga oid ilmiy-tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilar foydalanishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
2. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – Toshkent: TDPU, 2004.
3. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
5. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.
6. Matchonov S. va boshqalar. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Ishonch, 2020.
7. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. – New York: Longmans, Green, 1956.
8. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.
9. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.